

UOT 94/479.24

**M.Ə.RƏSULZADƏNİN TARİXƏ BAXIŞI:
AZƏRBAYCAN MİLLİ ŞÜURUNUN QATLARINDA RUSİYA İŞĞALI**

E.B.MURADƏLİYEVƏ
elmiraurad1950@gmail.com

Çarlıq Rusiyası Azərbaycan torpaqlarını milli qırğın hesabına işğal etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin bu səpgidə tarixi görüşləri bir neçə əsərində açıqlanır: "Kafkasya türkləri", "İran türkləri", "Əsrimizin Səyavuşu", "Çağdaş Azərbaycan tarixi".

Açar sözlər: M.Ə.Rəsulzadə, milli özünüdərk, rus işğalı, müsəlman ruhaniliyi, milliyasi bərabərsizlik

Başa çatmış XX yüzilliyə nəzər salarkən görürük ki, bu yüzili fərqləndirən ən böyük əlamətlərdən biri dağılan imperatorluqların üzərində yeni müstəqil milli dövlətlərin doğulmasıdır.

Artıq XX yüzilliyin başlanğıcında Rus imperatorluğunun dağılması Türk və Müsəlman dünyasında ilk olaraq Cümhuriyyət elan olunması ilə başa çatdı. Bu, Azərbaycan Cümhuriyyəti idi. 23 ay yaşamış Cümhuriyyət Azərbaycan xalqının tarixində və taleyində mühüm hadisə oldu. Azərbaycan Cümhuriyyətini yaradan şəxslər, başda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmaqla, Azərbaycan türklərinin şərəfini xilas etdilər.

Bu tezisi əsaslandırmaq üçün yalnız bir faktı gətirmək kifayətdir: rus işğalı nəticəsində nəinki xalqın soyadı inkar edildi, həmçinin ölkənin adının "Azərbaycan" məfhumunun rəsmi dövlət sənədlərində işlənməsi ləğv olundu və sonralar isə xəritələrdən də silindi. Bu vaxtdan Rusiyanın rəsmi sənədlərində, o cümlədən Rusiya və İran arasında bağlanmış Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) barışmalarında (1) Qafqaz Azərbaycanının adı yox, keçmiş xanlıqların adları qeyd olunmuşdur. Yalnız 28 may 1918-ci il Azərbaycan adı dövlət anlayışı kimi Cümhuriyyəti tərəfindən təsdiq olundu. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1925-ci ildə İstanbulda oxuduğu mühazirələr zamanı qeyd etmişdi: "Rusiya idarəsindəki müsəlmanlara "türk" dedirmək indi artıq qazanılmış bir davadır. Yalnız "türk" kəlməsi deyil, "Azərbaycan" adı da qazanılmışdır" (2).

* Dövlətimizin adlandırılmasındakı müxtəlifliyin səbəbləri və məhz «Azərbaycan Cümhuriyyəti»nin nə üçün danılabilməz olması barədə bax: Ədalət Tahirzadə. Niyə «Azərbaycan Cümhuriyyəti?» / AMEA Xəbərlər. İctimai-siyasi elmlər seriyası. 2018, №1, s.95-110

Hətta Azərbaycan Cümhuriyyəti devrildikdən sonra da Azərbaycan adı rəsmən mühafizə olundu. Azərbaycan Cümhuriyyəti mövcudluğunun tarixi əhəmiyyətindən biri də məhz bu faktdır. 27 aprel 1920-ci il istilasından sonra Azərbaycan faktiki müstəqilliyini itirsə də, lakin Azərbaycan SSR-i kimi formal da olsa müstəqil qaldı.

Çarlıq Rusiyası Azərbaycan torpaqlarını milli qırğın hesabına, hərbi müdaxilə yolu ilə işğal etmişdir. Qarabağnamələrdən birini yazan Mir Mehdi Xəzani (1809-1894) Gəncə savaşının "kütləvi qırğına", "qətlə" çevrildiyini bildirən ilk Azərbaycan müəllifidir. O yazır: "...Mayor Lisaneviçin bir gülləsi ilə Cavad xan barui-həyatından sərazir oldu... Soldatlar haman saat dörd tərəfdən hücum edib... müddəti üç saat tamam o şəhərdə xalqı kütləvi şəkildə qırdılar... Üç saatdan sonra sərdar (Çiçianov) qadağan qıldı ki, dəxi səfəki-dəmadan əl götürüb..., qalanı xalqdan təmizləsinlər... Həqiqətən bu cür qala almaq və bütöv qətlə olunmaq Çingiz xan qoşunundan və Teymurləng zamanından sonra bu vilayətlərdə və məmləkətdə görünməmişdi" (3).

Azərbaycanın böyük elm xadimi, hadisələrin müasiri Mirzə Kazımbəy də "Gürcüstanın və ümumiyyətlə, Zaqafqaziya ölkəsinin qalib rus silahı ilə fəth olunduğunu" yazırdı (4).

Amma bu məsələ ətrafında kəskin fikir qarşılaşması da olmuşdur. Belə ki, "Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti", Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni tarixinin ilk ensiklopediyası olan "Əkinçi"də Mirzə Fətəli Axundovla Həsən bəy Zərdabinin yazışması çox önəmlidir. Mirzə Fətəli Həsən bəy (1877) yazmışdı: "Pəs, bica yerə bizə tənə etmə, əl çək bizim yaxamızdan, buna ancaq şakir ol ki, dövləti-Rusiyanın tənə-himayətində keçən zəmanələrin qoşunkeşliyindən və çarqınından azad olub, asayiş tapmışıq və zindəganlıqdan razıyıq" (5). Amma Həsən bəy böyük bir vətəndaşlıq ənənəsini yaşadaraq, bu məsələdə milli konsepsiyanı irəli sürmüşdü: basqın və çarqınların yerinə köləlik asayiş gəlmişdi. "Dövləti-Rus bizim vilayəti zəbt edəndən irəli" yazan Zərdabi, 30 il sonra da "Həyat" qəzetində (1906), ömrünün sonunda eyni fikrinin üstündə dururdu: "Rus dövləti bizim vilayəti alandan irəli" (6).

XX yüzilin əvvəllərində də H.Zərdabinin fikir daşıyıcıları bu məsələdə milli konsepsiyanı müdafiə edirdilər. Firudin bəy Köçərli 1903-cü ildə yazırdı: "Rusiya dövləti bu tərəfləri zəbt etmiş". İsmayıl xan Ziyadoğlu 1906-cı ildə Rusiya Dövlət Dumasındakı nitqində demişdi: "Kafkaz ötəsi ölkələr yüz il bundan öncə ruslar tərəfindən işğal edilmişdir" (7). Bu fikirlərin davamı kimi Əhməd Ağaoğlunun "Kaspi" qəzetində "Şeytan bazar" adlandırdığı yazısı da önəmlidir: "Biz, müsəlmanlar özümüzü könüllü olaraq cəmiyyətin ögey oğulları yerinə qoyur, yaşayış süfrəsindən bizə atılan çörək qırıntıları ilə kifayətlənirik. Biz uca səslə danışmağı bacarmırıq, nə haqqımızı tələb etməyi, nə də işlərimizi yoluna qoymağı heç öyrənməmişik də... Və belə bir psixoloji durum keçmişdən bolluca aldığımız ağır, öldürücü miraslardan biridir..." (8) Buradan Mirzə Fətəlinin: "dövləti-Rusiyanın tənə-himayətində... asayiş tanımıyıq və zindəganlıqdan razıyıq" sözlərinin reallıqdan uzaq olması bir daha aydın olur.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bu səpgidə tarixi görüşləri bir neçə əsərində açıqlanır: "Kafkasya türkləri", "İran türkləri", "Əsrimizin Səyavuşu", "Çağdaş Azərbaycan tarixi" (9). "Kafkasya türkləri" əsəri dörd bölümdən ibarətdir. Rusların Qafqazdakı işğalından 1917-ci ilə qədər dövrü əhatə edən ikinci bölümün başlığı "Rus istilasında yüz il" adını daşıyır. Bu bölümdə M.Ə.Rəsulzadə mühüm bir məsələlərin üzərində dayanır: "sırf rus intriqası ilə həyata gələn Qafqaz bəyləri" ilə "dəftər mollaları"nın* meydana gəlməsi. M.Ə.Rəsulzadə yazır: "Rus idarəsi yeni istila etdiyi bu məmləkətlərə yüksək bir iqtisad və siyasət kultürü gətirməmişdi" (10). Müstəqil və yarımüstəqil xanlıqları məhv edərək, çar hökuməti keçmişə aid hər bir istiqlal xatirəsini silib atırdı. Çarlıq yeni yerləşdiyi məmləkətdə istinad edə biləcəyi ictimai bir zümrə hazırlayırdı. Kimlərdən təşkil olunmalı idi bu zümrə? Bu suala M.Ə.Rəsulzadə belə cavab verir: "Xanlıq dövründə qapıqulluğunda bulunub bəy adını alan zatlar rus ordusunun istədiyi bu zümrəni təşkil edəcəkdilər... Çarizm xanların əlindən qəsb etdiyi hakimiyyəti özünə minnətdar etdiyi bəylərlə, bir az olsun, bölüşürdü" (11). M.Ə.Rəsulzadənin fikrinin davamı kimi Mirzə Bala Məmmədzadə yazır: "Millətin həyatında az-çox rol oynaya biləcək hakim zümrələr ortadan qaldırılmış, xanlar və orduları məhv edilmiş, millətdən əsgər yığılmamaq surətilə əsgəri ruhun və ənenənin unudulması təmin edilmiş, heç bir ictimai və siyasi haqqa malik olmayan bəylər birer qapıqulu vəziyyətinə gətirilmiş, kəndli köləlik rejiminə tabe edilmiş, becərdiyi torpağı pulla almaq haqqından belə məhrum edilmişdi" (12).

M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı kimi, "milli intibah və birliyi çətinləşdirəcək təbdirlər" daima çarlığın nəzarətində idi. Bunların içərisində "idare-i-ruhaniyə" adı ilə dini təşkilat rəsmi rus hökumət müəssisələrinə tabe olunmuşdu. Gürcü əsilzadələri ilə Azərbaycan bəyləri arasında olduğu fərqi çarizm ruhani idarəçiliyinə də tətbiq etmişdi. Belə ki, gürcü patriarxi ilə erməni katolikosu kimi, müsəlmanların da "şeyx" və "müfti"ləri vardı. Amma rütbə və ehtirama gəlincə, sonuncular polis zabitindən daha az bir maaşla təmin olunaraq, "çinovnik (məmur)"dan ibarət idilər. "Qərribə deyilmə, mənşə və təkamülünü rus çarizminin iradəsindən deyil, ...milli tarixindən alan Gürcü əsilzadədən təşkilatı ilə erməni kilsə təşkilatı bu iki qonşu millətin həyatında mühüm rol oynadıqları halda, sırf Rus intriqası ilə həyata gələn Qafqaz bəyləri ilə "dəftər mollaları"nın milli Azərbaycan həyatında müsbət rolları yoxdur" (13). Burada M.Ə.Rəsulzadə yeni ali zümrənin yaranış mexanizmini açıqlayır – "sırf rus intriqası ilə həyata gəlmiş və məhz buna görə də xalq içərisində, Cənubi Qafqazın başqa xalqlarından fərqli olaraq, onun nüfuzu yox dərəcəsində idi. Çarizmin yeritdiyi belə siyasət Azərbaycanda milli şüurun oyanış dövrünü xeyli uzatdı. Mirzə Bala Məmmədzadə yazırdı ki, "millət yeni bir ictimai zümrənin yetişməsinə gözləməli idi. Bu da XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaranan yeni sənaye burjuaziyası və Av-

---

* Rus xidmətinə girən mollaya xalq «dəftər mollası» deyirdi (M.Ə.Rəsulzadə. Kafkasya türkləri, s. 24).

ropavi ziyalı zümrəsi oldu. Mirzə Fətəli ilə Həsən bəyin açıqları milli oyanış dövrü, mədəni millətçilik hərəkatı bu zümrənin yetişib güclənməsinə qədər çox ağır, hətta müvəffəqiyyətsiz şəkildə yürümüşdü" (14).

Azərbaycanlılara qarşı rus çarizminin ədalətsiz siyasətini açıqlayaraq, M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, Qafqazda bir müsəlmanın Türkistanda mülk almasına yasaq qoyulmuşdu. Halbuki Rusiyanın ən hüquqsuz və zavallı bir məxluqunu təşkil edən yəhudi belə bir haqdan məhrum deyildi. Bütün bu tədbirlərlə Rusiya hökumətinin bir məqsədi var idi ki, özünün inanmadığı Türk məmləkətinin inkişafına tərəqqi verməmək (15).

Beləliklə, millətin öz keçmişini və indisini anlaması baxımından Azərbaycanda yetişmiş nəsillər Rusiya köləliyinə və milli-siyasi bərabərsizliyə yanaşma məsələsində böyük bir vətəndaşlıq ənənəsini yaşada bilmişlər.

Amma ideologiyalaşdırılmış Azərbaycan sovet tarixçiliyində qaynaqların məlumatları inkar edilərək, Rusiya hökuməti "birləşmə, könüllü bir akt, mütərəqqi tarixi hadisə" kimi dəyərləndirilirdi (16). Düzdür, hələ o zamanlar da, sovet quruluşunun qızgın çağlarında, bu konsepsiyaya qarşı çıxan tarixçilərimiz olmuşdur (17). Lakin elmi polemika əvəzinə bu müəlliflərə qarşı mətbuatda və hətta yüksək partiya kürsüsündən kampaniya başlandı, "birləşmənin" rəsmi ideologiya əsasında mütərəqqi əhəmiyyəti müdafiə olundu. "İdeoloji işi daha da gücləndirmək sahəsində respublika partiya təşkilatlarının vəzifələri haqqında" materiallarda göstərilirdi: "...Bəzi müəlliflər tarixi keçmişdən bəhs edərək partiyalıq prinsiplərindən kənar çıxmış... Ziya Bünyadov, Mahmud İsmayılov, Süleyman Əliyarov bir sıra tarixi faktları qiymətləndirərkən kobud səhvlərə yol vermişlər" (18). O dövrdə bu çox böyük ittiham idi. Yalnız Azərbaycanın baxımsızlıq qazanması nəticəsində adı çəkilən tarixçilərin üzərindən rəsmi səviyyədə bu ittihamlar götürüldü. Bakı Dövlət Universitetinin 75-illik yubileyində Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyev demişdi: "1968-ci ildə mən Respublika Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri idim. Universitetdə bir neçə alim Azərbaycan tarixini araşdırarkən Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsi haqqında mübahisə aparmışdı ki, Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə könüllü surətdə girmişdir, ya da məcburi girmişdir... O vaxt isə ümumi qərar belə idi ki, Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə könüllü daxil olmuş, özü bunu xahiş etmişdir. Amma bir neçə alim o vaxt bunu şübhə altına alaraq öz fikirlərini söyləmişdi. Bu böyük bir ixtişaş yaratdı. Başladılar araşdırmağa ki, bunlar millətçidirlər, dövlət mövqeyindən kənar fikirlə yaşayırlar və s." (19).

Bəzən günümüzdə belə XIX yüzilliyin əvvəllərində baş vermiş Rusiya-Azərbaycan savaşları haqda, 1813-cü il "Gülüstan" müqaviləsi ətrafında polemika səngimir (20).

Sonda "rus istilasının faydalı tərəfi" haqqında məsələyə baxışı M.Ə.Rəsulzadənin fikriylə yekunlaşdırmaq istərdim. "Əsrimizin Səyavuşu" əsərində o, yazırdı: "Bir çox zaman azərbaycanlılar öz türklüklərini və türk soyundan gəldiklərini bilməyərək xalis iranlı kimi özlərini hiss etdilər... Şimali Azərbaycan rus idarəsinə keçdi... rus istilasının xeyri bu oldu ki, azərbaycanlılar özlərini ic-

timai bir vücut, xüsusi mədəniyyət toxumlarını daşıyan bir cəmiyyət, yəni ruslardan ayrı bir millət olduqlarını hiss etməyə başladılar" (21).

Beləliklə, milli şüurun qatlarında "rus istilasının xeyri" məhz ümummü-səlman anlayışından çıxmaq, "əvvəlcə türk, sonra müsəlman" varlığını dərk etmək üçün vacib bir amil kimi qiymətləndirilirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Professor S.Əliyarlının redaksiyala. Bakı, 1996, s. 602-607; 618-624.
2. Muradəliyeva E. Azərbaycan tarixçiliğində və Üni-versite kurslarında atatürkçülük kavrayışı. // Atatürkçülük və modern Türkiyə. Ankara, 1998, s. 573.
3. Azərbaycan tarixi. s. 586.
4. Quliyev V. Mirzə Kazımbəy. Bakı, 1987, s. 18.
5. Əkinçi, 18 yanvar, 1877, №2, //Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Tərtib edən Turan Həsənzadə. Bakı, 1979, s. 305.
6. Əliyərli S. Azərbaycan milli hərəkatının ilkin dönəmi. //Azərbaycanda İctimai-siyasi fikir. XX əsr., Konfransın əsərləri. Xəzər Universitəsi. Bakı, 1996, s. 42.
7. Yenə orada, s. 42.
8. Каспий, 25 апрель 1904.
9. Mehmed Emin Resulzade. Kafkasya türkləri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul, 1993; İran türkləri. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul, 1993; Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1991.
10. Resulzade M.E. Kafkasya türkləri, s. 21.
11. Yenə orada, s. 20.
12. Məmməzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992, s. 16-17.
13. Resulzade M.E. Kafkasya türkləri, s. 24.
14. Məmməzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı, s. 17.
15. Resulzade M.E. Kafkasya türkləri, s. 25.
16. Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi və onun iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində mütərəqqi nəticələri. Az.SSR EA, Bakı, 1955.
17. Bu bərədə bax: Elmira Muradəliyeva. Müəllim haqqında söz. //Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri. Azərbaycan tarixçisi, professor Süleyman Əliyarlının 70 illik yubileyinə həsr olunmuş məcmuə. Xəzər Universitəsi. Bakı, 2000, s. 5-7.
18. Sov. İKP XXIV qurultayının qərarları ilə əlaqədar olaraq ideoloji işi daha da gücləndirmək sahəsində respublika partiya təşkilatlarının vəzifələri haqqında materiallar. 29-30 oktyabr, 1971. Bakı, 1972, s. 38.
19. M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin nitqi. //Azərbaycan qəzeti, 29 noyabr, 1994, s. 2.
20. Bax: S.Əliyərli. Vay o gündən ki, tarix bizdən üz döndərə. //Xalq qəzeti, 22 oktyabr, 1997 (Əkrəm Əylisliyə cavab).
21. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, s. 33, 34.

**ВЗГЛЯД М.Э.РАСУЛЗАДЕ НА ИСТОРИЮ: РОССИЙСКОЕ ЗАВОЕВАНИЕ
В НАЦИОНАЛЬНОМ СОЗНАНИИ**

Э.Б.МУРАДАЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Азербайджанские земли силой оружия были завоеваны Россией. Исторические взгляды М.Э.Расулзаде на этот судьбоносный вопрос отражены в трудах: *Kafkasya türkləri*, *İran türkləri*, *Əsrimizin Səyavuşu*, *Çağdaş Azərbaycan tarixi*.

Ключевые слова: М.Э.Расулзаде, национальное самосознание, российская оккупация, мусульманское духовенство, национально-политическое неравенство

**M.A.RASULZADEH'S GLANCE AT HISTORY: THE RUSSIAN CONQUEST
IN THE NATIONAL CONSCIOUSNESS**

E.B.MURADALIYEVA

SUMMARY

The Azerbaijani lands were occupied by Russia by force. M.A.Rasulzadeh's historical attitude to this fateful question is reflected in the works: *"Kafkasya türkləri"*, *"İran türkləri"*, *"Əsrimizin Səyavuşu"*, *"Çağdaş Azərbaycan tarixi"*.

Keywords: M.A.Rasulzadeh, national self-consciousness, Russian occupation, Muslim clergy, national-political inequality